

Opinie: Benut de coronacrisis voor een eerlijkere economie

Wat kunnen we leren van de sociale, gezondheids- en economische crisis waarin we ons nu bevinden? [dr. Koen Dittrich](#), lector circulaire economie op de Hogeschool Rotterdam en onderzoeker innovatiemanagement aan Rotterdam School of Management, Erasmus University (RSM), pleit voor de inrichting van een minder kwetsbaar sociaaleconomisch systeem, waarin welvaart, klimaat en welzijn hand in hand gaan. Hoe zou dat systeem er na de coronacrisis dan uit moeten zien? En is bijvoorbeeld de groei van de luchtvaart wel zo belangrijk voor de Nederlandse economie? In dit artikel deelt Dr. Koen Dittrich zijn visie over een nieuwe, eerlijkere inrichting van ons sociaaleconomisch systeem zouden moeten inrichten na de coronacrisis.

Ander waardebesef: welzijn boven alles?

De lessen die de huidige crisis ons leren, zouden wel eens het einde kunnen betekenen voor het neoliberale denken. Presidenten Donald Trump (Verenigde Staten) en Jair Bolsonaro (Brazilië) zijn bij uitstek voorbeelden van dit denken. Hun beider handen jeuken om de economie zo snel mogelijk weer volledig te laten draaien. En dat terwijl in New York City de gevolgen van Covid-19 nu al catastrofale vormen aannemen, met grote capaciteitsproblemen voor de intensive-careafdelingen van de ziekenhuizen tot gevolg. Nu de economie en het land weer openstellen voor vrij handelsverkeer en vrij verkeer van mensen, zal New York City maar ook de hele oostkust van de VS in een diepe humane crisis storten, met heel veel doden tot gevolg. Geld boven gezondheid van de bevolking stellen, is niet alleen arrogant maar brengt ook de economie op de langere termijn in gevaar.

Probleem van het huidige neoliberale denken is dat we economische gezondheid vooral in dollars, euro's of yens meten, maar niet in termen van het welzijn van de bevolking. De wereldhandel weer op gang brengen, zal mogelijk een korte tijd de economie weer even doen opleven. Maar het is geen antwoord op vraagstukken over de verdeling van de welvaart, het welzijn van de bevolking en het verwoestende effect van de huidige economie op het klimaat en de aarde. IJsland en Nieuw-Zeeland hebben sinds kort bewust hun koers gewijzigd. Geluk van de bevolking heeft voor beide landen een hogere prioriteit dan het bruto nationaal product. De IJslandse premier Katrín Jakobsdóttir voorziet een alternatieve toekomst die is gebaseerd op welzijn en inclusieve groei, vooral ook ingegeven door de klimaatveranderingen zoals het [verdwijnen van gletsjers](#). Ook de premier van Nieuw-Zeeland, Jacinda Ardern, heeft een dergelijke nieuwe koers ingeslagen. Zij wil de [het World Happiness Report](#) centraal stellen als graadmeter voor een gezonde economie en heeft een nieuwe overheidsbegroting aangekondigd die gericht is op het verbeteren van het welzijn van lokale gemeenschappen. Als belangrijk onderdeel van die begroting zal onder andere de dienstverlening met NZ\$ 200 miljoen (€ 111 miljoen) worden verhoogd om slachtoffers van huiselijk en seksueel geweld te helpen, evenals huisvestingsprogramma's voor de dakloze bevolking van het land. Volgens dr. Richard Layard van London School of Economics is deze nieuwe begroting een echte "game-changer" en zet Nieuw-Zeeland een nieuwe standaard voor progressief beleid aangezien "geen enkel ander groot land [zo expliciet welzijn als doelstelling](#) heeft aangenomen."

Solidariteit met werknemers

Nederland zou er goed aan doen de voorbeelden van IJsland en Nieuw-Zeeland te volgen. Wat de huidige crisis schrijnend heeft duidelijk gemaakt, is dat zzp'ers en mkb-bedrijven bijzonder kwetsbaar zijn, en daarmee ook de Nederlandse economie als geheel. [Het mkb](#) droeg in 2018 immers 71 procent bij aan de werkgelegenheid en 62 procent aan het Bruto Nationaal Product.

Tegelijkertijd valt op dat ook grote bedrijven niet altijd solidair zijn met hun werknemers. KLM vraagt om overheidssteun om ontslagen te voorkomen, krijgt een toezegging en zegt vervolgens dat de geplande ontslagen toch gewoon doorgang krijgen. Er wordt bovendien [ten onrechte gesuggereerd](#) dat Schiphol Airport

en KLM cruciaal zijn voor het voortbestaan van de Nederlandse economie. Onderzoek door adviesbureau CE Delft uit 2019 becijferde dat de internationale connectiviteit dankzij de Nederlandse luchtvaart niet causaal verband houdt met economische groei. [De conclusie](#) van CE Delft is daarom ook dat “er geen redenen zijn om aan te nemen dat de Nederlandse economie schade zou oplopen van een matiging van de groei of een beperkte krimp van de luchtvaart”, maar wel “dat het milieu er baat bij zou hebben”.

Ondanks het feit dat KLM en Schiphol inmiddels voorzichtig nadenken over een ander verdienmodel, met minder en duurdere vluchten waarin wel de klimaatkosten en een vliegtaks is opgenomen, wendt KLM het bedrijfsrisico nog steeds af op de onderlaag van het werknemersbestand om zo de economische consequenties van de coronacrisis voor de aandeelhouders en het risico op een faillissement te beperken.

Ook [Booking.com](#) heeft inmiddels noodsteun aangevraagd om de lonen van werknemers te kunnen blijven doorbetalen, terwijl het bedrijf eerder al miljarden euro's aan fiscale voordelen heeft ontvangen en die destijds vooral heeft gebruikt om op grote schaal eigen aandelen in te kopen in plaats van dit bedrag te investeren in een duurzaam en toekomstbestendig businessmodel.

De overheidssteun aan het bedrijfsleven is momenteel gericht op het behoud van werkgelegenheid. Het zorgt ervoor dat bedrijven hun personeel kunnen doorbetalen om zo banen en inkomens te beschermen. Dit getuigt van grote solidariteit vanuit de overheid. Maar voor wat hoort wat. Laat de overheid, met haar eigen streven voor een circulair Nederland in 2050, daarom [eisen stellen aan die steun](#), bijvoorbeeld door eisen te stellen aan verduurzaming van producten, diensten en productieprocessen. Als de bedrijven vervolgens weer gezond zijn en winsten maken, kan de overheid daarvan profiteren in de vorm van belastinginkomsten. De belastingen op bedrijfswinsten zouden als tegenprestatie voor de overheidssteun nu dus ook omhoog kunnen. Als we deze logica ook toe zouden passen op KLM en Schiphol zouden de goedkope vakantievluchten voorgoed tot het verleden behoren, omdat we dan wel accijns op kerosine en een opslag voor de schade aan klimaat en milieu zouden betalen, zoals CO₂, NO_x, fijnstof en geluidsoverlast. Dit zou dan bij voorkeur via Europese regelgeving moeten worden vastgelegd, om zo oneerlijke concurrentie met buitenlandse prijsvechters en luchthavens in bijvoorbeeld België en Duitsland te voorkomen. Het bedrag dat we extra betalen kan vervolgens worden geïnvesteerd in duurzamere alternatieven van vervoer, zowel binnen de luchtvaart, maar ook daarbuiten, zoals snelle internationale treinverbindingen waarover al wel btw en accijns op energie wordt afgedragen. De extra opslag op de vliegtickets, maakt ook de internationale treinverbindingen in prijs concurrerend, zodat deze lijnen een haalbaar alternatief worden voor korte vluchten en zet het vliegverkeer aan om te verduurzamen, met maatregelen als schonere vliegtuigen, CO₂-neutraal vliegen, etc. De grote winst zit 'm er ook in dat we hiermee een grotere stap zetten om als land onze klimaatdoelstellingen te halen.

Voorbeelden van bedrijven die ver voor de crisis hun businessmodel al op orde hadden zijn [Desso](#) en [Interface](#). Zij produceren al jaren klimaatneutraal en kunnen dat doen op een manier waarmee ze nog steeds winst maken. Ook DSM heeft onder leiding van oud-topman Feike Sijbesma een enorme slag gemaakt in het verduurzamen van het businessmodel, waarbij zeer nadrukkelijk de internationale sustainable development goals (SDG's) [worden omarmd](#) in het formuleren van de algehele bedrijfsstrategie. Hun [plastic producten](#) worden nu voor tenminste 25% geproduceerd uit bio-based of gerecyclede grondstoffen. DSM heeft bovendien samen met Auping en Afpro Filtertechniek de coronacrisis als kans gezien om op [grote schaal FFP2 mondkmaskers](#) te produceren om daarmee een deel van het tekort aan beschermende middelen in de zorgsector te verhelpen.

Duurzame, lokale voedselproductie

Daarnaast roept de huidige crisis ook vragen op over Nederland als een van de grootste exportlanden van landbouwproducten. Alhoewel de precieze oorsprong van dit coronavirus nog niet is vastgesteld, vindt dit type virussen zijn oorsprong bij dieren. Dit soort zoönose virussen komt de laatste jaren regelmatig voor in verschillende delen van de wereld. We hebben al een reeks van dit soort virussen gehad, zoals Ebola, Lassakoorts, MERS, SARS, Q-koorts, maar ook de virussen MRSA en Influenza A hebben een dierlijke oorsprong.

Op het moment dat Vogelgriep of Q-koorts wordt geconstateerd, wordt veeteeltbedrijven en kinderboerderijen een ophokplicht opgelegd of worden stallen zelfs geruimd. Nu wijzelf als mensen in een vergelijkbare situatie zitten door gedwongen thuis te zijn, geeft dit zeker aanleiding om eens serieus na te denken over een andere inrichting van ons voedselproductiesysteem. We ondervinden aan den lijve hoe snel dit soort virussen zich kan verspreiden, wat pleit voor een veel duurzamer, lokaal georiënteerd productiesysteem voor voedsel. De situatie nu is dat we soja importeren uit Brazilië als kippenvoer voor vleeskuikens en vervolgens weer diepgevroren kippenvlees exporteren naar China. In plaats daarvan zouden we lokaal onze kippen kunnen voeren met restproducten zoals snijafval van groenteverwerkers en over-de-datum graanproducten van bakkersfabrieken, of juist peulvruchten die lokaal worden geproduceerd. Dit is wat bedrijven als [Kipster](#) en [Johan Leenders](#) nu al doen. Verder zouden de ketens sterk kunnen worden ingekort. Wat nu gebeurt bij een akkerbouwbedrijf in Zeewolde is dat klanten bij een drive-through lokale producten van het bedrijf kunnen kopen en betalen met een tikkie, [zonder tussenkomst van een detailhandelaar](#). Initiatieven als [Rechtstreex](#) zijn gebaseerd op eenzelfde principe. Lokale producten, in de regio verkocht (*local-for-local*).

Dus korte ketens, soms zelfs zonder fysieke winkel, zoals online supermarkt Picnic dat doet, en kringlooplandbouw, *local-for-local*, als basis voor ons nieuwe voedselsysteem. En daarbij uiteraard ook aandacht voor duurzame productie en dierwelzijn. Geen mega-stallen meer, veel meer biologische en natuurboeren, aandacht voor biodiversiteit, waarbij gezondheid en welzijn voor mens en dier voorop staan.

De prijs van een kippenei van Kipster of van groenten van Rechtstreex is niet per se veel hoger dan vergelijkbare producten in de supermarkt. Wat het grote verschil is, is dat deze prijzen een veel betere afspiegeling zijn van de werkelijke kostprijs van het product waarbij ook alle indirecte kosten zijn meegenomen. Dit noemen we true pricing. True pricing betekent dat voor een product de economische, milieu- en sociale effecten in kaart worden gebracht en meegenomen worden in de prijs van een product. Bij het Kipster-ei betalen we wat meer dan voor een gangbaar scharrelei, maar de klimaatimpact van dat ei is vele malen lager. Het initiatief voor deze vernieuwing kwam weliswaar van Kipster zelf, maar het succes van de formule is vooral ook te danken aan een afnamecontract met [Lidl](#). Hierin zijn eerlijke prijzen vastgesteld en is een garantie voor afname voor de eerste vijf jaar afgegeven. Met de nieuwe vestigingen van het bedrijf zijn ook meteen nieuwe contracten gesloten met [cateraar Albron en pretpark Efteling](#). De rol van de detailhandel en horeca [launching customer](#) is dus essentieel voor het slagen van een dergelijk nieuw businessmodel.

Duurzame maakindustrie

Voor producten, anders dan voedsel, is een ander economisch systeem net zo wenselijk. Ook hier geldt dat onze producten over de hele wereld worden geproduceerd en ook wij onze producten naar alle windstreken exporteren. Die overweging is vooral gebaseerd op loonkosten en beschikbaarheid van goedkope grondstoffen. Maar de keerzijde hiervan is dat er enorm veel transportbewegingen nodig zijn om in de schijnbare behoefte te voldoen van de consument die alles zo goedkoop mogelijk wil hebben. Ook hier doet het probleem zich voor dat de werkelijke kosten niet in de kostprijs zijn meegerekend. De kostprijsberekening is gebaseerd op de input (arbeid, kapitaal, grondstoffen). Negatieve effecten voor het milieu en daarmee het welzijn van de wereldbevolking zoals CO₂-uitstoot, luchtvervuiling en uitputting van de aarde worden niet als kosten meegenomen en als zodanig niet in de prijs van een product verwerkt. Een verdeelsleutel voor de kosten waarin ook deze elementen worden meegenomen, is wenselijk. *Activity based costing*, een kostentoerekeningsmodel waarin de kostprijs wordt bepaald op basis van de activiteiten die nodig zijn om een product te vervaardigen, zou hier een uitkomst voor kunnen zijn. In tegenstelling tot de andere kostentoerekeningsmodellen kan bij *activity-based costing* makkelijker [een causaal verband](#) gelegd worden tussen de kostenveroorzakers en de indirecte kosten. Dat zou betekenen dat we voor kleding die elders geproduceerd wordt, naast de grondstoffen, arbeid en transport, ook kunnen betalen voor de maatschappelijke kosten (voorkomen van kinderarbeid), compenseren voor gevaarlijke werkomstandigheden (chemisch reinigen en kleuren van textiel) en de milieu- en klimaatbelasting van de gekozen grondstoffen, kleurstoffen (watergebruik, chemicaliën) en transport (CO₂, NO_x, fijnstof). Als we deze laatste soort kosten ook meenemen, komen we ook hier komen tot de echte prijzen van een kledingstuk. Dan wordt het waarschijnlijk

een stuk aantrekkelijker om die kleding dichterbij huis te gaan produceren, om arbeidsomstandigheden, duurzaamheid en klimaatimpact te kunnen verbeteren en vooral ook te kunnen waarborgen.

Een hieruit voortvloeiend economisch systeem zal veel meer *local-for-local* zijn, waarbij zoveel mogelijk producten uit de maakindustrie in een gesloten keten worden geproduceerd en waarbij de ketens bovendien korter zullen zijn. Dit leidt tot minder vervoersbewegingen, en dus ook minder klimaatbelasting. Een andere oplossing is te vinden in het vestigingsbeleid van gemeentes. Voor de vergunningverlening voor bedrijfsvestiging kunnen gemeentes veel strengere duurzaamheidseisen stellen. Hierdoor kunnen bedrijventerreinen een boost geven aan de duurzaamheidsstrategieën van de bedrijven die zich er willen vestigen. Zonder een goed doordachte duurzame strategie mag je als bedrijf immers niet in die gemeente vestigen. Als meerdere gemeentes in een regio dit samen met de milieudiensten oppakken, zullen bedrijven gedwongen worden om hun strategie versneld te verduurzamen. Dit is bijvoorbeeld al gebeurd met een [pilot voor bedrijventerrein Donkersloot](#), waarbij gemeente Ridderkerk samen met milieudienst DCMR en adviesbureau Tonnaer nieuwe eisen aan vergunningen heeft gesteld.

Een vervolg op de pilot in Ridderkerk is wat mij betreft dat beleidsmakers ook aandacht gaan besteden aan industriële symbiose, [zoals dat in Denemarken al is uitgevoerd](#): het lokaal samenbrengen van bedrijven die gebruik kunnen maken van elkaar reststromen. Denk aan restwarmte van een bakkersfabriek of een datacenter dat gebruikt kan worden voor het verwarmen van water waarin vis gekweekt kan worden. De vraag die dan wel nog opgelost moet worden, is wie er gaat investeren in de infrastructuur gaat betalen die ervoor zorgt dat de warmte ook door de viskwekerij benut kan worden. De overheid zou hier wellicht een rol in moeten spelen, om samen met bedrijven restwarmte maar ook andere reststromen die ontstaan op bedrijventerreinen beter te gebruiken.

Op weg naar een nieuw waardensysteem en een duurzame, circulaire economie

In het nieuwe sociaaleconomisch systeem dat ik voor ogen zie, zullen bedrijven in plaats van een traditioneel verdien- of businessmodel een nieuw waardenmodel nastreven. Waar een verdienmodel of businessmodel vooral kijkt naar financiële waarden (geld, cash), worden [waardenmodellen gekenmerkt door collectieve en met ketenpartners gedeelde, meervoudige waardencreatie](#). Dit betekent dat de verdiensten van de (collectieve) onderneming, zoals bijvoorbeeld de coöperatieve onderneming, niet alleen worden uitgedrukt in termen van financiële waarden, maar ook in termen als milieuvriendelijkheid, gebruiksgemak, dierwelzijn of beleving.

Financiële waarde van het product representeert vooral de bereidheid van de consument om voor een goed product te betalen. Als een transparante prijs volgens de principes van *true pricing* bepaald worden, zal de bewuste consument graag wat meer betalen voor een duurzaam product, zoals het Kipsterei of een T-shirt gemaakt van [bamboe](#) of hennep. De consument weet dan dat dit product duurzamer is, eerlijke materialen zijn gebruikt, de arbeidsomstandigheden in de gehele productieketen van goed niveau zijn en er is geproduceerd met hernieuwbare grondstoffen. Nieuwe waardenmodellen vormen de basis voor dit soort duurzame innovaties.

Voor bedrijven die dergelijk meervoudig waardenmodel produceren hanteren, heeft een product of dienst waarde voor zowel het bedrijf (economische waarde) maar ook waarde voor de samenleving, namelijk ecologische waarden (rekening houdend met klimaat en natuur) en maatschappelijke waarden (gebaseerd op goede productieomstandigheden en eerlijke handel). Om dit soort waardenmodellen en daarmee de transitie naar een duurzame, circulaire economie mogelijk te maken zijn een ander ontwerp, een ander waardenmodel en een andere vormgeving van de productiekringloop nog niet voldoende. Het is essentieel dat nieuwe waardenketens gaan ontstaan binnen een nieuw waardensysteem. Om een dergelijk nieuw waardensysteem te kunnen bereiken zijn andere marktmechanismen nodig, nieuwe wet- en regelgeving, andere samenwerkingsvormen tussen ketenpartners en andere stakeholders en ook andere financieringsvoorwaarden door banken en andere geldverstrekkers.

Een voorbeeld van het oude economische denken is dat de verantwoordelijkheid voor 'end of life' producten nu veelal bij de consument wordt gelegd. Als de producent eindverantwoordelijk blijft voor de producten die het maakt, moet hij ook zorgen voor terugname en recycling of liever hergebruik. Dit betekent dat de producent veel beter zal nadenken hoe hij de producten ontwerpt en zal een circulair ontwerp met duurzame grondstoffen en lange levensduur van producten de logische keuze worden. En wordt het verhuren van producten in plaats van verkopen een logischere optie. Bestaande regelgeving, bijvoorbeeld de milieu- en afvalwetgeving, maakt het echter voor bedrijven vaak ingewikkeld of soms onmogelijk om bruikbare afvalstromen in te zetten als grondstof voor nieuwe producten. Voor een herziening van de wet- en regelgeving is daarom een grote rol weggelegd voor gemeenten, provincies en het rijk.

In een circulaire economie is samenwerking binnen en tussen ketens en alle stakeholders in het proces van ontwerp tot hergebruik van groot belang. Circulariteit kan niet vanuit één bedrijf of organisatie worden gerealiseerd, maar wel met een netwerk van partijen. Dit impliceert samenwerken in de keten, maar ook het doelgericht en bewust delen van grondstoffen, middelen en risico's door betrokken partners. Vertrouwen tussen ketenpartners, producenten en consumenten, en transparantie in de productieketen door het gebruikmaken van data en digitale systemen, kunnen daarbij een belangrijke rol gaan spelen.

Tot slot

Er is nog iets wat de coronacrisis ons leert. Het gedwongen contact op afstand en de gedwongen thuis zitten van burgers biedt kansen voor de natuur om zich te herstellen van de vergaande uitbuiting en rooibouw die wie decennialang hebben gepleegd. De voorbeelden van het oude economische denken bij KLM en Booking.com en onze wereldhandel in landbouw- en andere producten en diensten laten de tekortkomingen van het huidige economische systeem zien. Andere waarden dan de zuiver financiële, zoals goed onderwijs, natuur, gezondheid, sociale structuur, familie, blijken toch vele malen belangrijker voor de economie dan de euro's op de bank. Waarom worden onze onderwijzers en verpleegkundigen dan structureel ondergewaardeerd? En waarom willen we niet een paar centen meer betalen voor echt duurzame producten? Wat daarvoor nodig is, zijn eerlijke prijzen voor producten, en transparantie in productieketens over herkomst van grondstoffen en het productieproces. En ook de rol van de *launching customer* is zeer belangrijk. Als supermarkten, zoals het voorbeeld van Lidl, of overheden het voortouw nemen in duurzame inkoop, dan kan de rest van de waardeketen mee in het verduurzamingstraject zonder meteen winst en economische groei los te laten.

Als bedrijven, overheden en consumenten bereid zijn om eerlijkere prijzen te betalen en strengere, duurzame eisen te stellen aan de producten die ze inkopen, zal er voor de komende generaties een veel bestendiger sociaal-economisch-ecologisch systeem ontstaan waarbij het welzijn van mens en dier centraal staat en daarmee ook een verantwoorde *planet proof* economische groei. Een transitie naar een duurzame, circulaire economie met een ander waardensysteem waarin economie, ecologie en maatschappij hand-in-hand gaan, is geen sinecure maar de wel de belofte voor de toekomst. Laat de Coronacrisis dan de aanleiding zijn om deze transitie naar een duurzame, circulaire economie drastisch te versnellen. Dat zou een fantastische bijvangst zijn van alle negatieve gezondheids-, sociale en economische effecten van de Covid-19 uitbraak!